

ҚАРАҚАЛПАҚСТАН ҚАЗАҚТАРЫ ТІЛІНДЕГІ ҰЛТТЫҚ-МӘДЕНИ
ЛЕКСИКАНЫҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Доц. Адилова Гулшат Ағытаевна

КМУ, Казак тілі және әдебиеті кафедрасының менгерушісі

Куанышбаева Наргиза Аязбайқызы

Бердақ атындағы Қарақалпақ мемлекеттік университеті,

Лингвистика: қазақ тілі мамандығы, 2 -курс магистранты

Аннотация: Бұл мақаламызда Қарақалпақстан Республикасында өмір сүретін қазақтардың тіліндегі ұлттық-мәдени лексиканың ерекшеліктері қарастырылады. Ұлттық-мәдени лексика белгілі бір халықтың тұрмыс-тіршілігін, салт-дәстүрін, әдет-ғұрпын, материалдық және рухани мәдениетін танытатын тілдік бірліктердің маңызды қабатын құрайды. Мақалада Қарақалпақстан қазақтарының тіліндегі ұлттық-мәдени сөздердің қалыптасуына географиялық орта, тарихи-мәдени байланыстар, шаруашылық түрлері және көрші халықтармен тілдік қарым-қатынастың ықпалы мәселелері сипатталады. Сонымен қатар туыстық атаулар, тұрмыс пен шаруашылыққа қатысты сөздер, ұлттық тағам атаулары, киім-кешек, салт-дәстүр және рухани мәдениетке байланысты лексикалық бірліктердің тілдік-мәдени сипаты талданады. Ұлттық-мәдени лексиканы зерттеу аймақтық қазақ тілінің ерекшеліктерін анықтаумен қатар, халықтың тарихи жадын, мәдени құндылықтарын және этнолингвистикалық болмысын тануға мүмкіндік береді.

Кілт сөздер: Қарақалпақстан қазақтары, қазақ тілі, ұлттық лексика, мәдени лексика, этнолингвистика, диалектілік ерекшелік, салт-дәстүр, ұлттық мәдениет, тұрмыс лексикасы, тілдік мұра.

КІРІСПЕ

Әрбір халықтың тілдік қорында оның өмір салтына, дүниетанымына, шаруашылығына, әдет-ғұрпына және мәдени құндылықтарына байланысты қалыптасқан сөздер мен сөз тіркестері кездеседі. Мұндай тілдік бірліктер ұлттық-мәдени лексика ретінде қарастырылады. Қазақ тілінің аймақтық қолданысын зерттеу барысында белгілі бір өңірде қалыптасқан лексикалық ерекшеліктердің тарихи, әлеуметтік және мәдени факторлармен тығыз байланысты екені байқалады. Осы тұрғыдан алғанда Қарақалпақстан қазақтарының тілдік қолданысы ғылыми зерттеу үшін маңызды нысандардың бірі болып табылады. Өйткені бұл өңірдегі қазақтардың тілдік ортасы тарихи тұрғыдан қарақалпақ, өзбек және басқа да халықтармен мәдени әрі әлеуметтік байланыста қалыптасқан.

Қарақалпақстан қазақтарының тіліндегі ұлттық-мәдени лексика халықтың дәстүрлі тұрмысын, туыстық қатынастарын, шаруашылық тәжірибесін, тағам мәдениетін, киім үлгілерін, салт-дәстүрін және дүниетанымын сипаттайтын тілдік материалдардан көрінеді. Сондықтан бұл лексиканы зерттеу тек тілдік ерекшеліктерді

анықтау емес, сонымен бірге сол тілдік ортада сақталған мәдени ақпаратты тану міндетін де қамтиды.

Ұлттық-мәдени лексика ұғымы

Ұлттық-мәдени лексика – белгілі бір этностың мәдени өмірін, тарихи тәжірибесін және дәстүрлі дүниетанымын сипаттайтын сөздер мен тұрақты тілдік бірліктердің жиынтығы. Мұндай лексикаға халықтың күнделікті тұрмысында қолданылатын заттардың атаулары ғана емес, салт-дәстүрге, ұлттық тағамға, киімге, туыстық қатынасқа, шаруашылыққа, әдет-ғұрыпқа және рухани мәдениетке қатысты атаулар да кіреді. Ұлттық-мәдени мәні бар сөздердің ерекшелігі – олардың мағынасында белгілі бір мәдени ақпараттың сақталуы. Мысалы, қазақ тіліндегі

шілдехана, бесік, тұсаукесер, бата, құда, құдағи, наурыз, қымыз, қымызмұрындық сияқты атауларды тек сөздік мағынасы арқылы толық түсіндіру жеткіліксіз. Олардың әрқайсысы қазақ халқының белгілі бір салттық немесе мәдени тәжірибесімен байланысты.

Осы тұрғыдан алғанда ұлттық-мәдени лексика тіл мен мәдениеттің өзара байланысын көрсететін маңызды тілдік қабат болып саналады.

Қарақалпақстан қазақтарының тілдік ортасы

Қарақалпақстан аумағындағы қазақтардың тілдік қолданысын түсіну үшін аймақтың тарихи-мәдени ортасын ескеру қажет. Өңірде қазақтар мен қарақалпақтар арасында ұзақ уақыт бойы әлеуметтік, шаруашылық және мәдени байланыстар қалыптасқан. Сонымен бірге өзбек тілімен де қарым-қатынас жасалуы аймақтық тілдік ортаға ықпал етеді.

Мұндай көптілді және көпмәдениетті ортада тілдік байланыс нәтижесінде кейбір сөздердің қолданылу жиілігі, мағыналық реңкі немесе жергілікті қолданысы өзгеше болуы мүмкін. Алайда кез келген жергілікті сөзді басқа тілден енген сөз деп бірден бағалау ғылыми тұрғыдан дұрыс емес. Оның шығу тегін анықтау үшін тарихи-этимологиялық, салыстырмалы және диалектологиялық деректер қажет.

Сондықтан Қарақалпақстан қазақтарының ұлттық-мәдени лексикасын зерттеген кезде қазақ тілінің жалпыұлттық сөздік құрамын және жергілікті қолданысты өзара салыстыра қарастыру маңызды.

Туыстық атаулардың ұлттық-мәдени сипаты

Қазақ тіліндегі туыстық атаулар ұлттық дүниетанымның маңызды көрсеткіштерінің бірі болып табылады.

Ата, әже, әке, ана, аға, апа, іні, қарындас, сіңлі, нағашы, жиен, бөле, құда, құдағи, қайын аға, қайын апа, жеңге, жезде сияқты атаулар қазақ қоғамындағы туыстық қатынастардың жүйесін көрсетеді.

Қарақалпақстан қазақтарының тілдік қолданысында да туыстық қатынасқа байланысты атаулардың мәдени мәні ерекше. Қазақ қоғамында туыстық қатынасты білдіретін сөздер адамның әлеуметтік орнын ғана емес, үлкенге құрмет, кішіге ізет көрсету сияқты әдеп нормаларын да білдіреді.

Мысалы,

аға, апа, ата, әже сөздері кей жағдайда тікелей туыстық мағынадан кеңейіп, жасы үлкен адамға құрмет ретінде қолданылуы мүмкін. Бұл құбылыс қазақ тіліндегі әлеуметтік және мәдени нормалардың тілде көрініс табатынын көрсетеді.

Тұрмыс және шаруашылық лексикасы

Ұлттық-мәдени лексиканың маңызды салаларының бірі – халықтың дәстүрлі тұрмыс-тіршілігі мен шаруашылығына қатысты сөздер. Қазақ халқының дәстүрлі мәдениетінде мал шаруашылығы, қолөнер, үй тұрмысы және тағам дайындау тәжірибесі маңызды орын алған.

Осы салаға қатысты

қора, жайлау, қыстау, киіз үй, кереге, уық, шаңырақ, текемет, сырмақ, сандық, саба, торсық тәрізді атаулардың мәдени мәні бар. Бұл сөздердің бір бөлігі қазақтың дәстүрлі материалдық мәдениетінің заттық атауларын білдіреді.

Мысалы,

шаңырақ сөзі бастапқы мағынасында киіз үйдің жоғарғы бөлігіндегі дөңгелек құрылымды білдірсе, қазақ мәдениетінде ол отбасы, әулет және отбасылық сабақтастық ұғымдарымен де астасады. Сол сияқты кереге, уық, шаңырақ атаулары қазақтың дәстүрлі тұрғын үйі – киіз үйдің құрылымымен байланысты ұлттық-мәдени лексиканы құрайды.

Қарақалпақстан қазақтарының тіліндегі шаруашылыққа қатысты сөздерді зерттеу аймақ халқының тарихи кәсіптері мен тұрмыс салтын тануға мүмкіндік береді. Әсіресе табиғи ортаға бейімделген шаруашылық түрлеріне байланысты атаулардың қолданылуы тіл мен қоршаған ортаның байланысын көрсетеді.

Ұлттық тағам атаулары

Қазақтың ұлттық тағам атаулары да ұлттық-мәдени лексиканың маңызды бөлігін құрайды.

Бесбармақ, қуырдақ, бауырсақ, қымыз, шұбат, құрт, ірімшік, жент, қазы, жал, жая сияқты атаулар қазақ халқының тағам мәдениетін танытады.

Тағам атауларының мәдени мәні олардың тек белгілі бір тағамды білдіруімен шектелмейді. Олар көбіне қонақ күту, мерекелік дастарқан, отбасылық дәстүр және әлеуметтік қатынастармен сабақтасып жатады.

Мысалы,

қымыз – бие сүтінен дайындалатын дәстүрлі сусын атауы. Оның қазақ мәдениетіндегі орны мал шаруашылығымен және дәстүрлі тағам мәдениетімен байланысты. Құрт пен ірімшік сияқты атаулар да сүт өнімдерін дайындаудың дәстүрлі тәжірибесін білдіреді.

Қарақалпақстан қазақтарының тағам лексикасын зерттеу барысында жергілікті табиғи жағдайдың және көрші халықтармен мәдени байланыстың ықпалын да ескеру қажет.

Киім-кешек және қолөнер лексикасы

Қазақтың ұлттық мәдениетін сипаттайтын лексиканың тағы бір тобы – киім-кешек пен қолөнер атаулары.

Камзол, сәукеле, тақия, кимешек, шапан, мәсі, саптама етік, бөрік сияқты сөздер дәстүрлі киім мәдениетіне қатысты.

Әсіресе әйелдердің дәстүрлі киімдері мен әшекейлеріне байланысты атаулар халықтың эстетикалық талғамын, әлеуметтік дәстүрін және жас ерекшелігіне қатысты мәдени түсініктерін білдіреді.

Қолөнерге байланысты

өрнек, ою, кесте, текемет, сырмақ, алаша сияқты сөздер де ұлттық мәдениетпен тығыз байланысты. Қазақтың ою-өрнек мәдениеті тек сәндік мақсатпен шектелмей, халықтың эстетикалық дүниетанымының бір көрінісі ретінде қарастырылады.

Салт-дәстүрге қатысты лексика

Қазақ тіліндегі ұлттық-мәдени лексиканың ең бай қабаттарының бірі – салт-дәстүр атаулары. Қазақ халқының өмірінде дүниеге келу, ер жету, үйлену, отбасы құру және қайтыс болған адамды шығарып салуға байланысты түрлі дәстүрлер қалыптасқан.

Оларға

шілдеhana, бесікке салу, қырқынан шығару, тұсаукесер, сүндет той, құда түсу, сырға салу, қыз ұзату, келін түсіру, беташар, бата сияқты атаулар жатады.

Бұл атаулардың әрқайсысы белгілі бір салттық әрекетті білдіреді. Мәселен, тұсаукесер баланың алғашқы қадамына байланысты жасалатын дәстүрді білдірсе, беташар келіннің жаңа ортаға келуіне байланысты орындалатын дәстүрлі рәсіммен байланысты.

Салт-дәстүр атауларының сақталуы тілдің мәдени жады қызметін атқаратынын көрсетеді. Олар арқылы кейінгі ұрпақ халықтың дәстүрлі өмір салты туралы ақпарат алады.

Қарақалпақстан қазақтары тіліндегі тілдік байланыс мәселесі

Қарақалпақстан қазақтарының ұлттық-мәдени лексикасын зерттеуде тілдік байланыс мәселесіне ерекше назар аудару қажет. Қазақтар өмір сүретін аймақтың әлеуметтік және мәдени ортасында қарақалпақ және өзбек тілдерімен байланыс болуы табиғи түрде тілдік ықпалдастыққа жағдай жасайды.

Тілдік байланыс нәтижесінде лексикалық алмасу, кейбір сөздердің мағыналық өзгеруі немесе жергілікті қолданыстардың пайда болуы мүмкін. Бірақ мұндай ерекшеліктерді анықтау үшін нақты тілдік материалдарға сүйену қажет.

Сондықтан Қарақалпақстан қазақтарының тіліндегі ұлттық-мәдени лексиканы зерттеуде ауызша сөйлеу үлгілерін, жергілікті сөз қолданыстарын, фольклорлық мәтіндерді, этнографиялық материалдарды және сөздік деректерді салыстыра қарастыру ғылыми тұрғыдан тиімді.

Ұлттық-мәдени лексиканың сақталу мәселесі

Қазіргі қоғамдағы әлеуметтік өзгерістер, урбанизация, бұқаралық ақпарат құралдарының дамуы және жаһандық мәдени ықпалдастық тілдік қолданысқа да әсер етеді. Кейбір дәстүрлі атаулар күнделікті сөйлеуде сирек қолданылуы мүмкін, ал олардың орнына жалпыға ортақ немесе жаңа атаулар енуі ықтимал.

Осыған байланысты аймақтық қазақ тіліндегі ұлттық-мәдени лексиканы жинау және ғылыми тұрғыдан сипаттау маңызды. Әсіресе аға буын өкілдерінің тіліндегі

дәстүрлі атауларды тіркеу, олардың мағынасын түсіндіру және қолданылу контексін көрсету этнолингвистикалық зерттеулер үшін құнды материал бола алады.

Ұлттық-мәдени лексиканы сақтау тек сөздерді жинаумен шектелмейді. Әрбір атаудың қандай затты, дәстүрді немесе ұғымды білдіретінін анықтау, оның мәдени контекстін көрсету де маңызды.

Қорытынды

Қарақалпақстан қазақтарының тіліндегі ұлттық-мәдени лексика – қазақ халқының тарихи жадын, дәстүрлі дүниетанымын және мәдени тәжірибесін танытатын маңызды тілдік қабат. Оның құрамынан туыстық қатынасқа, тұрмыс пен шаруашылыққа, ұлттық тағамға, киім-кешекке, қолөнерге және салт-дәстүрге байланысты көптеген атауларды кездестіруге болады.

Аймақтық тілдік ерекшеліктердің қалыптасуына тарихи-мәдени орта, географиялық жағдай, шаруашылық дәстүрлері және көрші халықтармен қарым-қатынас сияқты факторлар әсер етуі мүмкін. Дегенмен әрбір лексикалық ерекшеліктің шығу тегін нақты анықтау үшін тілдік материалдарды ғылыми әдістер арқылы салыстырып зерттеу қажет.

Қарақалпақстан қазақтарының ұлттық-мәдени лексикасын зерттеу қазақ тілінің аймақтық ерекшеліктерін анықтауға ғана емес, сонымен қатар халықтың материалдық және рухани мәдениетін, салт-дәстүрін және ұлттық дүниетанымын тереңірек түсінуге мүмкіндік береді. Осы тұрғыдан алғанда ұлттық-мәдени лексиканы жинақтау, жүйелеу және ғылыми айналымға енгізу – қазақ тілінің мәдени мұрасын сақтаудың маңызды бағыттарының бірі.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қайдар Ә. Қазақ тілінің өзекті мәселелері. – Алматы: Ана тілі, 1998.
2. Қазақ тілінің диалектологиялық сөздігі. I кітап (А–Е). – Алматы: Ғылым, 1996.
3. Аманжолов С. Вопросы диалектологии и истории казахского языка. – Алматы: Санат, 1997.